

ПРАКТИКИ УБЕЗПЕЧЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2014–2024 рр. (ВИПАДОК ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

В. В. Водоп'ян

аспірантка ЗНУ

vika.vodopyan@gmail.com

Ключові слова: Запорізький обласний краєзнавчий музей, збереження, евакуація культурної спадщини, музеї, музейний фонд, російська агресія.

Забезпечення збереження пам'яток культурної музейної спадщини України та створення умов їхнього безпечного зберігання є одним із головних завдань музейних установ. Особливо це завдання стає актуальним в умовах війни та збройних конфліктів. Дане дослідження присвячене розгляду практик забезпечення фондкових колекцій на прикладі найбільшого музею Запорізького регіону – Комунального Закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради. Розкривається роль законів, постанов і інших нормативних документів та методичних рекомендацій у підготовці до евакуації музейних цінностей. Також описано та проаналізовано етапи підготовки, пакування та вивезення предметів музейного фонду, укладання домовленостей та оформлення документації між інстанціями. Крім того висвітлено дії органів вищої та місцевої влади, музейних співробітників на тлі повномасштабного вторгнення рф, критично розібрано помилки та успіхи евакуації, злагодженість дій, або ж відсутність таких, між структурами щодо збереження музейного фонду України.

PRACTICES OF SECURING MUSEUM HERITAGE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION 2014–2024 (ZAPORIZHZHYA REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE CASE)

V. V. Vodopian

Post-graduate student of ZNU

Key words: Zaporizhzhya regional museum of local lore, preservation, cultural heritage evacuation, museums, museum fund, Russian aggression.

One of the most important task of museum institutions is ensuring the preservation of museum cultural attractions of Ukraine's heritage and creating conditions for their safe storage. Especially this task becomes relevant in conditions of war and armed conflicts. This research is devoted to the consideration of practices for securing stock collections on the example of the largest museum in the Zaporizhzhya region – the Public Institution «Zaporizhzhya Regional Museum of Local Lore» of the Zaporizhzhya Regional Council. The role of laws, regulations and other regulatory documents and methodological recommendations in preparing for the evacuation of museum valuables is revealed. The stages of preparation, packaging and removal of museum fund objects, the conclusion of agreements and documentation between the authorities are also described and analysed. In addition, the actions of higher and local authorities, museum staff were revealed against the background of a full-scale invasion of the Russian Federation. The mistakes and successes of evacuation, coordination, or its lack, between the structures for the Ukraine's museum fund preservation were critically analysed.

Актуальність та відповідність обраної теми лежить в площині наукової та практичної потреб удосконалення музейної роботи в умовах широкомасштабної російської війни проти Української держави. Проблеми збереження культурних цінностей в умовах сучасних реалій – це одне із найголовніших завдань не тільки музейної спільноти, а й органів влади різного рівня підпорядкування.

За десять років від початку Новітньої російсько-української війни проблему збереженості музейних колекцій варто розглядати не тільки в контексті національної спадщини, а й національної ідентичності, ролі та місця України в світовому культурному, музейному просторі. На жаль, музейна галузь України має достатньо негативних прикладів щодо втрати музейних колекцій під час військових конфліктів, коли більшістю музеїв тимчасово окупованих територій було втрачено унікальні артефакти. Особливо гостро це питання постало після 24 лютого 2022 р. Окрім фактору збройної агресії, прикрою є відсутність комплексної державної програми з питань збереження культурної та музейної спадщини України. Розроблені профільними органами влади інструкції та рекомендації мають узагальнюючий та застарілий характер, які в зазначених умовах повномасштабного вторгнення втратили актуальність. Все це ставить на часі завдання переосмислення здобутого досвіду евакуації музеїв та напрацювання на його основі ефективних у використанні практичних рекомендацій.

Вивчення практик забезпечення музейної спадщини в умовах російської агресії 2022–2024 рр. є слабко розробленим, оскільки мало хто займався написанням методичних рекомендацій щодо алгоритму евакуації та збереження культурної, а в нашому випадку музейної, спадщини. Історики та музейники в першу чергу зайнялися порятунком культурної спадщини, а наукове осмислення відклали на потім. Частина публікацій з даної проблематики являють собою інтерв'ю, які зроблені професійними журналістами, а науковці в цьому випадку були респондентами.

Однією із перших з'явилася стаття Ксенії Білаш у виданні «LB.ua» під назвою «Евакуація культурних цінностей з українських музеїв: що пішло не так?»¹ В статті представлені інтерв'ю з представниками влади: Юлією Кепліною, першою заступницею директора Департаменту культури Київської міської державної адміністрації, Кате-

риною Чуєвою, заступницею Міністра культури та з керівниками трьох музеїв на підконтрольній території України (Харківський літературний музей, Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Дмитра Яворницького). Як чітко видно із інтерв'ю, музейників, а особливо, керівництва закладів, музейні установи опинились в таких умовах, що рішення щодо забезпечення фондів колекцій повинні були прийматися самостійно, «на своїх особистих зв'язках», роль же Міністерства культури та інформаційної політики (далі – МКІП) зводилася лише до констатації реального становища музейних установ. В свою чергу, високопосадовці в статті наголошують, що працівники МКІП зробили все що потрібно згідно постанов. Проте музейники спростовують подібні твердження та зазначають, що директори музеїв не мають достатньо адміністративних важелів для забезпечення повноцінної евакуації.

Стаття археолога Максима Левади у виданні «Музейний простір» «Евакуація музеїв»² наводить паралелі між Другою світовою і сучасною Новітньою російсько-українською війнами. Автор аналізує досвід втрати музейних колекцій під час Другої світової війни та подій в Україні до 2022 р., формулює свої пропозиції, які, на жаль, не були реалізовані, адже за тиждень після публікації даного матеріалу почалося повномасштабне вторгнення росіян.

Більш представленою, у порівнянні із історіографією, є джерельна база. Насамперед, вона представлена спеціалізованими посібниками та окремими рекомендаціями із порятунку та охорони культурної спадщини.

Окремо відзначимо фаховий посібник ЮНЕСКО та Національного музею Революції Гідності 2022 р. «Спадщина у небезпеці. Екстрена евакуація культурних цінностей». Посібник простий та корисний в використанні, розроблений міжнародною командою для музеїв, що перебувають в кризових ситуаціях. В ньому поетапно розписані всі етапи евакуації та способи збереження на місцях музейної спадщини, починаючи від пріоритетності та оцінки музейних предметів до пакувального матеріалу та алгоритмів евакуаційного процесу³.

Ще одне подібне видання з'явилося в січні 2024 р. – «Збереження музейних, архівних, бібліо-

¹ Білаш К. Евакуація культурних цінностей з українських музеїв: що пішло не так? URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html (06.02.2024).

² Левада М. Евакуація музеїв. URL: <http://prostir.museum/ua/post/43326> (08.02.2024).

³ Тандон Апарна. Спадщина у небезпеці. Екстрена евакуація культурних цінностей / Пер. з англ. І. Пошивайла. К.: Національний музей Революції Гідності, 2022. 56 с., іл.

течних і наукових колекцій в умовах війни», в якому надані методичні рекомендації щодо евакуації та збереження фондів зібрань музеїв. А також представлений порівняльний аналіз щодо евакуації та збереження культурних цінностей України та закордоння. Дуже корисними є додатки, що містять деякі положення міжнародного й національного законодавства з питань охорони культурної спадщини та збереження колекцій⁴.

Непересічний внесок у питання теоретичного забезпечення захисту музейних колекцій зробили співробітники Національного музею історії України. Завідувачка сектору проблем фондової роботи відділу науково-методичної роботи В. В. Козловська підготувала методичні рекомендації «Дії музеїв щодо захисту колекцій при загрозі збройного конфлікту та терористичного нападу», в яких представлена міжнародна та вітчизняна правова база, дії співробітників при загрозі збройного конфлікту, наведені контактні дані організацій, задіяних в евакуації музейних предметів⁵.

Дуже корисними для роботи зі збереження музейних предметів є рекомендації методиста І категорії методології музейної роботи від сектору науково-методичної роботи А.О. Ковальчук «Пакування та транспортування музейних предметів із кераміки та скла»⁶ та «Основні вимоги до пакування і транспортування творів темперного живопису (ікон) з метою їх фізичного збереження»⁷. В них комплексно розкрито методи пакування, зберігання та транспортування музейних предметів.

Всі заклади культури, в тому числі і музеї, отримали для використання в роботі Наказ МКІП від 28.06.2023 р. № 349 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо роботи закладів культури на підконтрольній Україні території з урахуванням безпеки відвідувачів»⁸. В зазначеному наказі були

надані роз'яснення щодо створення безпечних умов роботи закладів культури: створення спеціальної групи для усунення надзвичайних ситуацій, графіку роботи закладу, облаштування укриттів, навчання співробітників щодо дій в надзвичайних ситуаціях, надання домедичної допомоги, розробки планів евакуації співробітників та відвідувачів закладу. І звичайно, найголовніше в нашому випадку, це пункт 2.24 методичних рекомендацій – «Евакуація матеріальних та культурних цінностей».

У своїй роботі музеї спираються на основні нормативні документи у сфері музейної справи, які регламентують музейну справу в Україні. Саме тому в нашій статті використані наступні нормативні документи, які безпосередньо пов'язані із проблематикою дослідження: Закон України «Про музеї та музейну справу», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій», Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів»⁹.

⁹ Конституція України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>, Закон України «Про культуру» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>, «Про музеї та музейну справу» (29.06.1995 р.) № 249/95 – Верховна Рада України, «Про охорону культурної спадщини» (08.06.200) № 1805 – III, «Положення про державну реєстрацію, перереєстрацію та облік музеїв» Наказ Міністерства культури України від 30.04.1996 р. № 220, «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Закон України від 21.09.1999 р. № 1068 – XIV, «Положення про Музейний фонд України» (Положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147 (про вивезення за кордон № 39, 40), «Перелік музеїв, що перебувають у відданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належить до державної частини Музейного фонду України» Постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2000 р. № 1766, «Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належить до державної частини Музейного фонду України» Постанова Кабінету Міністрів України від 02.02.2000 р. № 209, «Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей» Міністерства культури та інформаційної політики України від 25 липня 2023 року № 400, «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» постанова Кабінет Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841, «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів» наказ Міністерства культури України 21. 07. 2016 № 580, а також Нормативні документи: «Положення про Музейний фонд України» (від 03.11.2010), «Типове положення про музей, який працює на громадських засадах» від 16.11.1990, «Положення про музей при закладі освіти» системи Міністерства освіти України 20.05.1997 р. № 151, Наказ МКІП від 21 липня

⁴ Збереження музейних, архівних, бібліотечних і наукових колекцій в умовах війни. URL: <https://scienceatrisk.org/storage/lp/118/9b1fd43b5d9b605f0131ca5a61c71cd66b28035f.pdf> (08.02.2024).

⁵ Козловська В. В. Дії музеїв щодо захисту колекцій при загрозі збройного конфлікту та терористичного нападу: методичні рекомендації. К., 2017.

⁶ Пакування та транспортування музейних предметів із кераміки та скла: методичні рекомендації. Національний музей історії України. К., 2017. 12 с.

⁷ Основні вимоги до пакування і транспортування творів темперного живопису (ікон) з метою їх фізичного збереження: методичні рекомендації. Національний музей історії України. К., 2017. 16 с.

⁸ Наказ МКІП № 349 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо роботи закладів культури на підконтрольній Україні території з урахуванням безпеки відвідувачів» від 28.06.2023 р. URL: [https://document.vobu.ua/doc/20533\(20.02.2024\)](https://document.vobu.ua/doc/20533(20.02.2024)).

Специфіка нашого дослідження полягає в аналізі досвіду діяльності комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради (далі – ЗОКМ) в умовах Новітньої російсько-української війни. Особливо цінними наразі є колекції музею, що зберігають історичну пам'ять про території, які зараз тимчасово окуповані.

Запорізькому обласному краєзнавчому музею в 2024 році виповнюється 103 роки. Фонди Запорізького обласного краєзнавчого музею складаються з основного та науково-допоміжного фонду. До основного фонду музейного зібрання входять оригінальні, справжні пам'ятки матеріальної і духовної культури, ці музейні предмети і складають Музейний фонд України. Предмети основного фонду поділяються по групах зберігання, яких на сьогодні – 24. Наразі в ЗОКМ наявна доволі потужна музейна колекція, що складається з основного фонду – 113 724 од., науково-допоміжного – 35 556 од. та наукового архіву.

Запорізький обласний краєзнавчий музей за свою історію вже один раз втрачав колекцію. Це сталося через події Другої світової війни, коли майже всі фонди були вивезені до Німеччини. Пам'ятаючи про цей травматичний досвід, а також про сумну долю музеїв окупованих Криму та частини Донецької і Луганської областей, з початком російського вторгнення 2014 року, співробітники були змушені розглядати необхідність можливої евакуації ЗОКМ.

Відтак, нового значення набувають постанови, методичні рекомендації щодо евакуації музейного фонду. У 2014–2015 рр. у музейних закладах України складались плани евакуації музейних предметів. Для музейників Запорізької області спеціалісти підготували та провели тренінг щодо швидкої реакції співробітників до евакуації музейного фонду. В пункті 10 постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» відмічається наступне: «Евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення, що визначається на підставі інформації суб'єктів моніторингу, спостереження, лабораторного контролю та прогнозування надзвичайних ситуацій»¹⁰.

2016 р. № 580 «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів».

¹⁰ Постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня

Щодо переліку матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій, то тут також є посилання на Додаток 1 до «Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій», в якому говориться «Культурні цінності, визначені статтею 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», зокрема ті, що включені до Музейного фонду України, внесені до Державного реєстру національного культурного надбання України, та документи Державного бібліотечного фонду України»¹¹. Підкреслювалося, що «культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України»¹².

Визначити категорії культурних цінностей можливо за складом, подіями, унікальністю, історичною, етнографічною цінністю тощо. Саме тому визначаються найцінніші: оригінали художніх творів, скульптури, предмети археології, етнографії, фалеристики, філателії, науки, старовинні видання, ікони, архівні документи, рідкісні музичні інструменти, зброя, культові речі, фото, фоно колекції, природничі колекції тощо. Саме за цим принципом підбиралися та формувалися списки предметів на евакуацію у ЗОКМ.

Напередодні початку нової фази війни, 22 лютого 2022 р. всі музеї Запорізької області отримали телефонограму щодо евакуації музейних предметів у зв'язку з можливими воєнними діями. Співробітники розраховували об'єм, кількість фондів, кількість та розмір транспортних засобів, які потрібні для перевезення, пропрацювали шляхи евакуації, продумали музейні установи яких областей змогли б прийняти таку кількість предметів, які потрібні документи для цієї процедури, супровід з охороною, призначили відповідальну особу. Коли ж всі питання були відпрацьовані дирекцією ЗОКМ, прийшло усвідомлення, що краєзнавчий музей не готовий до такого розвитку подій. За розрахунками для евакуації такої кількості предметів музейного фонду потрібно щонайменше 100 штатних працівників, а не 52, як в Запорізькому краєзнавчому

2013 р. № 841 «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій».

¹¹ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (20.02.2024).

¹² Там само. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (20.02.2024)

музеї. Причому з цих 52 осіб, 60 % становлять літні працівники віком від 60 до 75 років, тому впоратись з транспортуванням такої кількості музейних предметів просто не реально.

А вже вранці 24 лютого почалося широкомасштабне вторгнення в Україну з боку РФ. Більшість співробітників Запорізького краєзнавчого музею проявили мужність та організованість, вийшли на роботу, провели екстрену нараду. З самого ранку підтримувався зв'язок з іншими музеями області, які повідомляли про свої дії щодо збереження музейних фондів, щодо пересування військових РФ. Співробітники краєзнавчого музею мали чітке розуміння щодо необхідності збереження музейного фонду України та порятунку нашої історії. Оговтавшись від новин, музейні працівники почали демонтаж найцінніших музейних предметів з експозицій та організували їхнє переміщення у фондові приміщення, згодом ця робота стала більш планомірною¹³.

На даному етапі збереження музейного фонду були залучені не тільки наукові співробітники, а й технічний та інженерний штат, доглядачі, прибиральниці закладу для швидкого реагування та виконання завдання. Всі згуртувалися, відкривали вітрини, виймали експонати, робили нотатки, фіксували що виймалось, куди пакувалось, куди виносилось. Всі розуміли, що вже на цьому етапі нам потрібен був пакувальний матеріал та тара для транспортування, якою, на жаль, музей не був забезпечений, тому пакували у те що було під рукою, а саме: поштові конверти, картонні коробки, які збиралися по магазинах, дерев'яні ящики, що зберігалися в музеї, вони звичайно не ідеально підходили для транспортування та зберігання але альтернативи не було.

Досвід ЗОКМ та інших музеїв України на початковому етапі російсько – української війни показав, що, музейна сфера не була готова до такого розвитку подій. Хаотичність дій працівників музею була зумовлена відсутністю пакувального матеріалу та транспортної тари, що підтверджує необхідність підготовки та придбання заздалегідь таких засобів. Згідно з методичними порадами, пакувальний матеріал та транспортна тара повинні відповідати певним вимогам, щоб запобігти руйнуванню предмета при переміщенні та зберіганні. За усіма нормами вони повинні зберігатися у спеціально відведеному сухому закритому приміщенні. Щорічно необхідно проводити інвентаризацію та складати про це відповідний акт. Також необхідно

тримати у належному стані інструмент для робіт з пакування експонатів. В перший день повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року було розібрано та переміщено до фондових приміщень майже 40 % експонатів, які знаходились в музейних експозиціях.

За два дні почали надходити пропозиції від колег з інших музеїв та громадських організацій щодо підтримки у забезпеченні закладу пакувальним матеріалом та тарою для перевезення. Працівники сформуливали вимоги та побажання до необхідних пакувальних матеріалів, а також для забезпечення переміщення до сховищ, евакуації та подальшого зберігання відповідно до вищезазначених вимог. Музейники розпочали пошук необхідних організацій, що могли б надати партнерську допомогу, у вигляді грантів, договорів. Першими, 26 лютого допомогу запропонували ALIPH Foundation через «Музей народної архітектури та побуту ім. Климентія Шептицького» м. Львів. Юридичний відділ Львівського музею супроводжував нас на всіх етапах оформлення та отримання гранту а також став посередниками між ЗОКМ та ALIPH Foundation. За що ми вдячні колегам. 28 лютого до нас з допомогою звернулась Громадська організація «Штаб порятунку спадщини», співробітником якої виявився Ігор Гармаш. Людина яка проживала в Запоріжжі довгий час, а потім він переїхав Львова. Пан Ігор запропонував грошову допомогу від партнерів на закупівлю пакувальних матеріалів. І вже наступного дня ми отримали 10000 грн., на які були придбані перші, такі необхідні, пакувальні матеріали: бульбашкова та стрейч-плівка, папір, скотч, безкислотні конверти, коробки, гофрокартон. Громадська організація «Музейний кризовий центр», якою опікувалась директорка Львівського музею «Територія терору» Ольга Гончар, запропонувала для працівників музеїв Запорізької області грошову допомогу через іноземних донорів. Таким чином музейники Запоріжжя та області, навіть ті, хто залишався на тимчасово окупованих територіях, але не пішов на співпрацю з росіянами, майже два роки отримували грошову допомогу від іноземних донорів, а це майже 40 чоловік¹⁴.

Під час очікування пакувальних матеріалів та ящиків від грантодавців, адміністрація музею 4 березня 2022 року отримала телефонограму від Департаменту культури та інформаційної політики ЗОДА про необхідність підготовки першої та другої черги найцінніших експонатів на евакуацію.

¹³ Водоп'ян В. В. Вистоїмо! Переможемо! Збережемо! *Музейний вісник*. Запоріжжя: АА Тандем. 2022. № 22. С. 162–169.

¹⁴ Водоп'ян В. В. Вистоїмо! Переможемо! Збережемо! *Музейний вісник*. Запоріжжя: АА Тандем. 2022. № 22. С. 162–169.

Почалися відповідні роботи і, згідно інструкції, спочатку була створена евакуаційна комісія. До її складу увійшли: директор закладу, заступник, інженер, завідувачі всіх підрозділів та співробітники відділу фондів у повному складі. Комісією протокольно було прийняте рішення, що в першу та другу черги евакуюються музейні предмети, що зберігаються в спеціальному сховищі (рідкісні вироби з дорогоцінних металів, ордени та медалі, монети), картини, цінні предмети, що знаходилися в експозиції музею (ордени, медалі, монети, жетони, вироби з каменю, бронзи та кераміки, зброя)¹⁵.

Розпочалася підготовка списків та пакування предметів. За чотири години роботи, під звук сирен, музейниками був виконаний на 100 % обсяг роботи по збереженню музейного фонду України. Паралельно з процесом пакування відбулася підготовка документів та домовленість з перевізниками, яких не знайшли, тому що в перші дні широко-масштабного вторгнення були виїзди транспорту пов'язані з евакуацією населення, тому прийнято рішення транспортувати власним автомобілем Lapos, який є в музеї. Було використано й особисту домовленість директора музею Юрія Спіцина щодо надання музею автотранспорту для перевезення музейної колекції. Наступним етапом була підготовка письмового звернення директора музею та Голови ОВА до Національної поліції Запорізької області щодо супроводу машин з музейними предметами до місця призначення. Департамент культури та інформаційної політики ЗОДА підготували наказ та супроводжуючий лист на заклад, який приймав на тимчасове зберігання музейну колекцію ЗОКМ. Всі вище описані дії повідомлено МКІП¹⁶.

На жаль, від Міністерства культури не було жодних розпоряджень та допомоги щодо евакуації. Чинники рекомендували орієнтуватися на «Постанову № 841». Вона має дуже широкий і не зовсім зрозумілий алгоритм дій. В постанові одразу йдеться і про евакуацію населення, і про культурні цінності. Відповідальними є і МКІП, і, водночас, органи влади як обласного так і місцевого значення, і директори музеїв. Тому не всі розуміли алгоритм дій.

В постанові не була визначена послідовність дій при евакуації культурних цінностей а саме:

звідки брати транспорт, де брати пальне для нього, де брати супровід та охорону, через який час після наближення ворога і на якій відстань потрібно починати евакуацію, коли повинні розроблятися евакуаційні плани, яким чином вони мають оновлюватись. Як зазначала колишня директорка Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького Юлія Піщанська: «Як виявилось, наша спадщина не має цінності для суспільства. Це щось вторинне, бо музеям не надали спеціального статусу у перші дні війни, не надали підвищену охорону. Кабінет Міністрів не включив музеї у критичну інфраструктуру»¹⁷.

Проте на допомогу КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР прийшли тодішні Голова Запорізької військової адміністрації Олександр Старух та директор Департаменту культури та інформаційної політики ЗОДА Владислав Мороко. Місце евакуації обирав директор ЗОКМ Юрій Спіцин і це місце було узгоджено з евакуаційною комісією закладу та директором Департаменту культури та інформаційної політики. В кожній області, через яку йшов маршрут, на співробітників чекала поліція і супроводжувала до кордону наступної області і так до місця призначення. У приймаючій музейній установі всі музейні предмети були передані за актом приймання на тимчасове зберігання. Таким чином, дві черги були вивезені в перші дні березня (05. 03. 2022), це склало 4500 музейних предметів. На сьогодні музейні колекції ЗОКМ знаходяться на території України і обов'язково будуть повернені після перемоги¹⁸.

Співробітники продовжили роботи із переміщення експонатів, що залишалися в експозиціях, знімали і пакували маленькі та крихкі предмети, бо під час обстрілів вони могли отримати пошкодження. Завдяки комунікації із колегами із музейних закладів області, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, науковці ЗОКМ розуміли, що в першу чергу нищили окупанти, що їх цікавило. Тому було прийнято рішення розібрати на 100 % експозиції «II Світова війна», «Майдан – початок Незалежності», «АТО, ООС – боротьба за Незалежність», бо якраз це ті експозиції, в яких розміщувались особисті речі наших військових та їхніх родин. Також співробітники повністю розібрали виставки, які діяли на той час. В експозиціях від-

¹⁵ Наказ про склад евакуаційної комісії № 29–осн. від 31 березня 2022. *Поточний архів КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР*, б/н

¹⁶ Наказ Департаменту культури та інформаційної політики № 052–осн. від 04 березня 2022. *Поточний архів КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР*, б/н.

¹⁷ Білаш К. Евакуація культурних цінностей з українських музеїв: що пішло не так? URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html (06.02.2024).

¹⁸ Аудіо запис спогадів директора ЗОКМ Спіцин Ю. П. 19.02.2024.

ділу «Природа краю» були розібрані та запаковані, з метою збереження, унікальні геологічні та палеонтологічні зразки. Експозиції відділу «Історія краю» розібрані майже на 50 %, «Новітня історія краю» – 80 %.

На початку квітня 2022 року знову актуалізувалося питання щодо підготовки до евакуації. І цього разу це вже була ініціатива Міністерства культури та інформаційної політики. Евакуаційна комісія прийняла рішення, що в третю чергу евакуації потрібно вивозити музейні предмети групи «Д» – документи (писемні джерела – рукописні й друковані документи: рукописи, рукописні книги, стародруки, рідкісні видання періодичні видання та ілюстрації до них, листівки тощо), автографи, щоденники, листування, мемуари, літературні твори, картографічні матеріали (карти, атласи, плани, креслення) тощо. Всього – 14 791 од. Також було обрано предмети групи зберігання «Етн» – етнографія (одяг населення України ХІХ – початку ХХ ст.) – 232 речі. До третьої черги увійшли 222 предмети, що містять дорожочінні метали, з колекцій Токмацького, Гуляйпільського та Вільнянського краєзнавчих музеїв (переважно ордени, медалі, монети). Загальна кількість вивезених 25.05.2022 р. музейних предметів третьої черги склала 15 245 одиниць. За три етапи евакуації музейної колекції ЗОКМ було вивезено 19 745 музейних предметів¹⁹.

Якщо спочатку, в першу та другу черги, не було спеціалізованих пакувальних матеріалів, не було, навіть, відповідних ящиків, то на третю чергу евакуації від ALIPH Foundation ми отримали грант на 200 000 грн.: за ці гроші були зроблені 50 ящиків та придбані пакувальні матеріали.

Далі до музею почали звертатися різні іноземні донори з пропозицією допомогти обладнанням для фондових приміщень, таким чином музейний заклад отримав у своє користування для збереження музейних предметів осушувачі, зволожувачі. Отримали унікальні пакувальні матеріали європейського зразка. Зараз співробітники відділу фондів проводять звірення в групах, що дає їм змогу перепакувати музейні предмети в більш сучасні та придатні для зберігання матеріали.

Як показала практика, пакувального матеріалу знадобиться велика кількість, навіть якщо у музеїв невелика колекція. Бажано його заготовити заздалегідь, тримаючи в сухому, вогненебезпечному місці, яке розташоване поблизу музейного закладу

або на його території, розраховуючи на 5–10 % більше, ніж планується використати для упаковки предметів під час евакуації. Для зручності та швидкості роботи, пакувальний матеріал повинен бути розділений за розміром та матеріалом (папір, тканина, поролон тощо).

Для придбання транспортувальної тари та пакувального матеріалу можливе й важливе залучення волонтерської, спонсорської допомоги. Але якщо пакувального матеріалу не вистачає, можливе використання підручних, бажано бавовняних, тканин, які відповідають вимогам.

Враховуючи те, що евакуаційні переліки складаються заздалегідь, рекомендується, для економії часу, предмети першочергової евакуації, які демонтуються з виставок, упаковувати відразу згідно з вимогами для подальшої евакуації.

Також, якщо були виявлені предмети без паспортів, необхідно виконати їх прискорену паспортизацію. Бажано, за можливості, експонати з колекцій інших музеїв повернути власникам або узгодити з ними їх подальше знаходження в музеї, перевірити наявність необхідних документів для цього²⁰.

Враховуючи поширену та повсюдну практику рф щодо вивезення культурної спадщини України з тимчасово окупованих територій, руйнування музейних установ внаслідок обстрілів, на музеї покладено функції не тільки зберігання, вивчення, експонування музейної колекції, а й найголовніша функція – забезпечення, каталогізація фондів. Оцифрування основних документів з фондової роботи повинно проходити обов'язково. Процес діджиталізації фондів необхідний на будь-якому етапі. Знаходження потенційних грантодавців, іноземних донорів для придбання необхідного обладнання з метою подальшого забезпечення, збереження, музейних колекцій. Внаслідок недостатнього фінансування майже 80 % фондових приміщень ЗОКМ, як і більшості музеїв України, знаходяться у поганому стані та потребують капітального ремонту, не має стабільних кліматичних умов та спеціального обладнання для зберігання музейних предметів. Для зміни цієї ситуації і для свого існування музейна сфера потребує стабільного фінансування. Але і цього замало, бо постає питання підготовки кадрів, а найголовніше питання це зміна нормативної документації.

Таким чином, підсумовуючи досвід ЗОКМ з евакуації можна говорити, що відсутній системний

¹⁹ Лист про надання інформації до Департаменту культури та інформаційної політики № 9. від 12 серпня 2022. *Поточний архів КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР, б/н*

²⁰ Ковальчук А. О. Методичні рекомендації «Збереження музейних предметів в умовах надзвичайних ситуацій» К.: Національний музей історії України, 2017. 109 с.

підхід в управлінні музейними колекціями під час надзвичайних ситуацій. Брак чітких інструкцій, рекомендацій, планів дій щодо переміщення колекції у більш безпечні місця. Низький рівень фінансування музеїв унеможлиблює забезпечення належних умов зберігання, експонування колекцій, їхнє вчасне обстеження, догляд та реставрацію. Музейні колекції потребують спеціальних конкурсних і грантових державних програм. На жаль, не має єдиного державного реєстру рухомої культурної спадщини та доступних і безпечних систем електронного обліку колекцій. Відсутні професійні і технічні спроможності у музеях управляти процесом цифровізації рухомої культурної спадщини. Спротив оприлюдненню колекцій через тривале відчуття, що ця інформація – єдиний ресурс, який

мають музейники через низьку зарплатню, слабе визнання на рівні суспільства. Керівники інституцій та самі інституції потерпають через зарегульованість та бюрократію, прив'язка до застарілих форм звітування. Залежність від одного власника та бюджету рівня власника, який виділяє кошти на фінансування закладу. Підлеглість від них та їхнього бачення щодо необхідного фінансування. Для державних та комунальних установ немає прозорого інструменту залучення позабюджетного фінансування. Відсутність довгострокових стратегій управління колекціями з точки зору потенційних загроз та потреби досягнення кліматичної нейтральності. Вирішення цієї проблеми можливе у співпраці музейників, юристів, управлінців та з обов'язковим оновленням законодавчої бази.

References

- «Perelik muzeiv, shcho perebuvaui u viddani pidpriemstv, ustanov ta orhanizatsii, de zberihaiutsia muzeini kolektsii ta muzeini predmety, shcho ye derzhavnoiu vlasnistiu i nalezhyt do derzhavnoi chastyny Muzeinoho fondu Ukrainy» Zatverdzhenyi postanovoio Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29.11.2000 r. № 1766.
- «Polozhennia pro muzei pry zakladi osvity» systemy Ministerstva osvity Ukrainy 20.05.1997 r. № 151.
- «Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy» (vid 03.11.2010).
- «Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy» (Polozhennia zatverdzhene postanovoio Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.07.2000 r. № 1147 (pro vyvezennia za kordon № 39, 40).
- «Pro vyvezennia, vvezennia ta povnennia kulturnykh tsinnosteï». Zakon Ukrainy vid 21.09.1999 r. № 1068 – XIV.
- «Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv» nakaz Ministerstva kultury Ukrainy 21.07.2016 r. № 580.
- «Pro zatverdzhennia Pereliku derzhavnykh ustanov, zakladiv kultury, inshykh orhanizatsii, yakym nadaetsia pravo provedennia derzhavnoi ekspertyzy kulturnykh tsinnosteï» Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy vid 25 lypnia 2023 roku № 400.
- «Pro zatverdzhennia pereliku muzeiv, v yakykh zberihaiutsia muzeini kolektsii ta muzeini predmety, shcho ye derzhavnoiu vlasnistiu i nalezhyt do derzhavnoi chastyny Muzeinoho fondu Ukrainy» Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.02.2000 r. № 209.
- «Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia evakuatsii u razi zahrozy vynyknennia abo vynyknennia nadzvychainykh sytuatsii» postanova Kabinet Ministriv Ukrainy vid 30 zhovtnia 2013 r. № 841.
- «Pro muzei ta muzeinu spravu» (29.06.1995 r.) № 249/95 – Verkhovna Rada Ukrainy.
- «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» (08.06.2000 r. № 1805 – III).
- «Typove polozhennia pro muzei, yakii pratsiuie na hromadskykh zasadakh» vid 16.11.1990 r.
- Audio recordationem memoriarum directoris ZOKM Spitsyn Yu. P. 19.02.2024.
- Bilash K. Evakuatsiia kulturnykh tsinnosteï z ukrainskykh muzeiv: shcho pishlo ne tak? URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeina_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html (06.02.2024).
- Vodop'ian V. V. Vystoimo! Peremozhemo! Zberezhemo! *Muzeinyi visnyk*. Zaporizhzhia: AA Tandem. 2022. № 22. S. 162–169.
- Zakon Ukrainy «Pro vyvezennia, vvezennia ta povnennia kulturnykh tsinnosteï». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> (08.02.2024).
- Zakon Ukrainy «Pro kulturu».
- Zberezhennia muzeinykh, arkhivnykh, bibliotechnykh i naukovykh kolektsii v umovakh viiny. URL: <https://scienceatrisk.org/storage/lp/118/9b1fd43b5d9b605f0131ca5a61c71cd66b28035f.pdf> (дата звернення:...).
- Kovalchuk A. O. *Metodychni rekomendatsii «Zberezhennia muzeinykh predmetiv v umovakh nadzvychainykh sytuatsii»* K.: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2017. 109 s.
- Kozlovska V. V. *Dii muzeiv shchodo zakhystu kolektsii pry zahrozi zbroinoho konfliktu ta terorystychnoho napadu: metodychni rekomendatsii*. K., 2017.
- Konstytutsiia Ukrainy.

Levada M. Evakuatsiia muzeiv. <http://prostir.museum.ua/post/43326>. (08.02.2024).

Lyst pro nadannia informatsii do Departamentu kultury ta informatsiinoi polityky № 9. vid 12 serpnia 2022. *Potochnyi arkhiv KZ «Zaporizkyi oblasnyi kraieznavchyi muzei» ZOR, b/n.*

Nakaz Departamentu kultury ta informatsiinoi polityky № 052–osn. vid 04 bereznia 2022. *Potochnyi arkhiv KZ «Zaporizkyi oblasnyi kraieznavchyi muzei» ZOR, b/n.*

Nakaz MKIP № 349 «Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo roboty zakladiv kultury na pidkontrolnii Ukraini terytorii z urakhuvanniam bezpeky vidviduvachiv» vid 28.06.2023 r. URL: <https://document.vobu.ua/doc/20533> (20.02.2024).

Nakaz MKIP vid 21 lypnia 2016r. № 580 «Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv».

Nakaz pro sklad evakuatsiinoi komisii № 29–osn. vid 31 bereznia 2022. *Potochnyi arkhiv KZ «Zaporizkyi oblasnyi kraieznavchyi muzei» ZOR, b/n.*

Osnovni vymohy do pakuvannia i transportuvannia tvoriv tempernoho zhyvopysu (ikon) z metoiu yikh fizychnoho zberezhennia: metodychni rekomendatsii. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. K., 2017. 16 s.

Pakuvannia ta transportuvannia muzeinykh predmetiv iz keramiky ta skla: metodychni rekomendatsii . Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. K., 2017. 12 s.

Polozhennia pro derzhavnu reiestratsiiu, perereiestratsiiu ta oblik muzeiv. Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy vid 30.04.1996 r. № 220.

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 zhovtnia 2013 r. № 841 «Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia evakuatsii u razi zahrozy vynyknnennia abo vynyknnennia nadzvychnykh sytuatsii».

Tandon Aparna. Spadshchyna u nebezpetsi. Ekstrena evakuatsiia kulturnykh tsinnosteï / Per. z anhl. I. Poshyvaila. K.: Natsionalnyi muzei Revoliutsii Hidnosti, 2022. 56 s., il.